

Hmyz pohledem češtináře

V dnešním jazykovém zastavení se setkávají dva podobně znějící termíny: entomologie a etymologie. Vysvětlovat význam prvního z nich čtenářům Živy (zvláště pak tohoto tematického čísla) by bylo nošením sov do Athén. Druhé – etymologie – je lingvistický obor zabývající se původem slov. V jazykovědném časopise Naše řeč bylo koncem 50. let o etymologii napsáno: „Snaží se proto stanovit historii slova a jeho významu, postupující od dnešního stavu k jeho nejstaršímu dostupnému stadiu. Původní význam slov hledá pak v jeho odvození z prvků slov a z jejich struktury a snaží se tak poznat představu, která tanula na mysli člověku, když slovo tvořil nebo poprvé ho užil.“ Zájemcům o zalistování etymologickými slovníky je možné doporučit tři zdroje, z nichž čerpá i tento koutek: Etymologický slovník jazyka českého autorů J. Holuba a F. Kopečného (vyšel v r. 1950), stejnojmenný slovník V. Machka (revidované vydání z r. 1997) nebo Český etymologický slovník J. Rejzka (2001). Vzhledem k téměř nespočetnému množství zástupců hmyzí říše je jisté, že slovníky nemohou objasnit všechna pojmenování, ale každopádně jich vysvětlují více, než kolika se můžeme věnovat v tomto textu.

Začneme slovem hmyz. Ve staré češtině se objevovalo i v podobě hmez, hemza. Původní význam je podle slovníků „to, co se hemží“. Staročeská slovesa hemzati a hmyzati zahrnovala význam „plazit se, lézt“. Zpočátku měla poměrně široký význam, vedle hemžení hmyzu, červů a plazů šlo i o nepříjemný lechtavý pocit, tzv. mravenčení, pak i svrbění, šimrání.

Pohyb je skryt i ve všeslovanském slově motýl. Pojmenování bývá spojováno se slovesem motati – krouživě se pohybovat, protože let motýlů je nepravidelný, jakoby motavý. Zdroje upozorňují na velké množství variant jak v jednotlivých jazycích, tak v českých nářečích (motejlík, motilák, motrlák, motahejl, matalík, matoul, drmotěl). Příčinou proměnlivosti je skutečnost, že motýl patří mezi tzv. tabuová slova. Tabu v jazyce vychází z představ o sepětí slova s podstatou věci samé – lidé věřili, že je přímá souvislost mezi tím, co vysloví, a tím, co se stane. Proto některé skutečnosti, např. jméno obávaného zvířete nebo nemoci, nenazývali pravým jménem, aby je nepřivolali a nezpůsobili tak jejich mstu. Skutečná jména byla nahrazována různými jazykovými mechanismy, např. opisným pojmenováním (jedlík medu – medu-ěd – medvěd nahradil původní indoevropské slovo rkša- dochované v řeckém árktos a latinském ursus), hláskovými obměnami a přeskupeními (blecha – blcha, blucha, bucha, blyha) nebo eufemismy, které měly oslabit nepříjemnou skutečnost. Výrazem noční motýl byla označována můra, která bývala považována za zlou bytost, jejíž duše za noci obchází, tlačí spící na prsou a přenáší nemoci. Představíme-li si výraznou kresbu

1 Lišaj smrtihlav (*Acherontia atropos*). Foto Z. Laštůvka

připomínající lebku na hřbetě lišaje smrtihlava (*Acherontia atropos*, obr. 1), ani se nelze našim prapředkům tolik divit. Dodnes je běžné říkat noční můra zlému, nepříjemnému snu. Východiskem praslovanského mora je nejspíš indoevropské znaménající „tlačit, drobit, třít“, přenesené i umřít. U lišaje se na chvíli zastavíme.

Jestliže jste někdy listovali starými přírodovědnými atlasy či jazykovými slovníky, mohli jste si všimnout, že pravopis slova kolísá. Jungmannův Slovník česko-německý (1835–39), jedno ze základních děl české obrozené vědy, užívá název lišaj jak pro motýla, tak pro vřed na kůži se zapálením a puchýřky. Kožní choroba a její domnělý přenašeč a šířitel byli pojmenováni shodně. Původ slova je odvozen od výrazu lichz znamenajícího špatný, zlý. Fričův Přírodopis živočišstva z r. 1875 volil zápis lyšaj. Naše první Pravidla českého pravopisu z r. 1902 (s názvem Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví) poněkud překvapivě uvádějí hesla lišej, lišejník a lyšej (s vysvětlením motýl); lišaje ani lyšaje v nich nenajdeme. Pravidla z r. 1913 rozlišují výrazy lišej a lyšaj; tuto podobu převzal i rozsáhlý Příruční slovník jazyka českého (z let 1935–57). Až autoři Pravidel v r. 1957 (a tedy i Slovník spisovného jazyka českého, vycházející v 60. letech) vrátili lišaji -i- respektující původ pojmenování (termín lišej se podle dalšího výkladu vztahuje i k lišejníku podle latinského lichen, resp. řeckého leichen ve významu bradavice, vyrážka; blíže viz Živa 2001, 2: 58–60).

Slovo brouk je jen české a lužické, ve staré češtině mělo podobu brúk. K jeho původu nabízejí etymologické slovníky dvě možná vysvětlení. V názoru, které z nich je pravděpodobnější, nejsou autoři jednotní. Slovo může být onomatopoické čili zvukomalebného základu bru/brú, jenž má spojitost se slovesy broukat, bruchet. Nápadná je však i blízkost se středolatinským brucus (= vývojové stadium sarančete). Není bez zajímavosti, že v českých nářečích docházelo mnohdy ke křížení nábzvů pro brouka a pavouka (pabrouk, brabrouk, brablouk, broblouk).

Pavouci stojí za malou odbočku, přestože k dnešnímu tématu nepatří. Jejich název je všeslovanský; skládá se z předpony pa- a odvozeniny z indoevropského kořene ank-, onk- s významem ohýbat. Ten má spojitost s latinským ancus, uncus znamenajícím zakřivený. Významová motivace slova není zcela jasná, ale nejpravděpodobněji souvisí s nápadně dlouhýma a zakřivenýma pavoučima nohama připomínajícími háčky; lze uvažovat i o významu „kdo chytá do osidel, do sítě“. Výraz má množství nářečních podob: pabouk, babouk, babák, paúk, pauk, palk, paluk, pók. Z potřeby jednoznačnějšího rozlišení od brouků vznikla pro pavouky v některých místech označení motivovaná výrazem pavučina: pavučinák, pavučinář, babučinář, pabučár, popřípadě pojmenovávající přímo podle charakteristické vlastnosti: kadlec.

Nářeční varianty má i výraz škvor (ve staré češtině škvoř): škmor, čkor, škor. Protože se traduje, že škvoři s oblibou lezou spáčům do ucha, souvisejí mnohá pojmenování právě s uchem: ucholez, uchatec, hušák, hušavec, (h)uchavec, ušák, ucháč, chucho-lák. I slovo škvor má nejpravděpodobněji zvukomalebný původ, související s vrzavým zvukem, který tento hmyz vydává.

K názvům zvukomalebného původu, jež se snaží přiblížit a vystihnout zvuk vydávaný hmyzem, patří ještě např. chroust a čmelák. Staročeské chrúst se původně užívalo pro označení brouků všeho druhu. Byl rozlišován chrúst koňský (hovnivál), májový (neboli babka, dnes chroust), rohový (roháč). Výraz pochází od chrustěti podle „chrupajícího šumu krovek“ – tak je ve slovníku popsán chrastivý zvuk vydávaný při letu. Historie názvu čmelák, dříve čmel, vede až k indoevropskému km-. Pestrá jsou především oblastní pojmenování zvukomalebného základu: brundibár, bzučán, bunčák, homrál, mumel. Typický tón letu evokují i názvy jako brundibár, brundibál, brundivál, brumbérák, brumbár, bruntá, bručán a bručák, břončák, burda, bzučán, bzučák, bzunták, buňák, ale také mumel, mumlák, humel, humlák. Jak je patrné z příkladů, nářeční varianty jsou nesmírně bohaté, uplatňují se v nich i různé obměny základu: čmelda, čmeldán, čmoldán, čmejdlán, čmejdlík, šmoldán, šmulec, čmrlák, šmrlák, čmerhák. Příklonem ke slovu včela vznikly podoby fčelák, fčeluňák, fčelundák, bunčelák a medonosnost čmeláků (i když člověkem nevyužitelná) inspirovala k označení medák, medák, medurák, medulák.

Vedle výrazů, jejichž historii lze sledovat až k indoevropským základům, jsou i u hmyzu zastoupena jména navržená Janem Svatoplukem Preslem v první polovině 19. stol. Patří k nim např. kudlanka, babočka a vážka. Motivací pro pojmenování kudlanka je nejspíše podobnost předních nohou tohoto hmyzu s tvarem zavíracího nože, jemuž se říká kudla. Babočka má původ v ruské zdvojnásobné výrazu bába; slovo vážka Presl převzal z polštiny (vážka je kalk neboli doslovný překlad latinské zdvojnásobné výrazu libella – váha).

Nepochybuji o tom, že kontaktu s opravdovými zástupci hmyzu se hned tak něco nevyrovná, ale doufám, že i krátká jazyková výprava do minulosti slov byla pro čtenáře zajímavá.